

MOBIILITEKNOLOGIAN JA SOSIAALISEN MEDIAN KÄYTÖN HAASTEET RIPPIKOULUSSA

EVELIINA OJALA

Lectio praecursoria uskonnopedagogiikan väitöskirjaan The sense of community, mobile devices and social media in Finnish Lutheran confirmation preparation – the challenges when perceiving confirmation camp as liminal space. Väitöstilaisuus 6.11.2020 Itä-Suomen yliopistossa. Vastaväittäjänä professori Henrik Simojoki Humboldtin yliopistosta Berliinistä.

Perjantaina 13. päivä maaliskuuta 2020 silloisessa työskentelyseurakunnassani peruttiin ensimmäiset tilaisuudet covid-19-viruksen leviämisen vuoksi. Seuraavalla viikolla Suomen hallitus, yhteistoiminnassa tasavallan presidentin kanssa, totesi Suomen olevan poikkeusoloissa koronaviruksen vuoksi, ja Suomessa alettiin valmistella valmiuslain käyttöönottoa.¹ Samassa tahdissa valtiotason päätösten kanssa hiippakunnissa tehtiin seurakuntien toimintaa koskevia ohjeistuksia. Tilaisuuksia peruttiin, messut muuttuivat sanajumalanpalveluksiksi ja niitä alettiin toimittaa ilman paikalla olevaa seurakuntaväkeä. Ympäri Suomen seurakuntia sanajumalanpalveluksia alettiin livestriimata, eli lähettää suorina livelähetyksinä seurakuntien sosiaalisen median kanavien kautta. Seurakunnissa toteutettiin siis lähes mahdolltomaksi ajateltu digiloikka lopulta melkein yhdessä yössä. Kun jumalanpalvelukset oli varsin onnistuneesti saatu siirrettyä esimerkiksi Facebookiin, alkoi katse kääntyä jo nopeasti muun muassa kesään ja leireihin, erityisesti rippikoulujen toteuttamiseen. A, B ja C -suunnitelmia alkoi muodostua. Toteutetaanko kaikki normaalien suunnitelmien mukaan, vai siirretäänkö rippikoulujen leirijaksot loppukesään, syyslomalle, tai kenties kokonaan nettiin?

---

¹ Valtioneuvosto.

Seurakunnat alkoivat tehdä uusia suunnitelmia rippikoulujen järjestämiseksi, ja samalla Suomen evankelis-luterilaisen kirkon nettisivuille alettiin koota materiaalia rippikoulujen etäopetuksen järjestämiseksi.² Lisäksi kokonaiskirkon tasolla koottiin työryhmä, joka laati rippikoulun toteuttamista ohjaavalle *Suuri ihme – Rippikoulu-suunnitelma 2017* -asiakirjalle eräänlaisen lisäosan ”Suuri ihme – rippikoulua etänä”. Tässä etärippikoulua ohjaavassa asiakirjassa nostetaan esille ideoita siitä, kuinka päästä eteenpäin etärippikoulun toteutuksessa, ja yhtenä avauksena tuodaan esille tutustuminen verkkopedagogiikan mahdollisuuksiin.³

Kauas olimme tulleet vuodesta 2013, jolloin aloitin Seurakunnalliset mobiiliteknologiat -hankkeen nuorempana tutkijana, ja työ väitöskirjan parissa alkoi hahmottua. Tuolloin rippikouluun ja rippikoululaisiin liittyvässä keskustelussa esille nousi toistuvasti nuorten omistamat älylaitteet ja WI-FI-verkkojen kattavuus erityisesti seurakuntien leirikesköksissä. Älypuhelin alkoi jo löytyä lähes jokaisen 14–15-vuotiaan nuoren taskusta, mutta itsestään selvästi kaikkien puhelimissa ei vielä ollut omaa internet-yhteyttä, jolloin WI-FI-yhteyksien merkitys oli suuri. Leirikeskukset olivat kuitenkin hyvin eriarvoisessa asemassa toimivien WI-FI-yhteyksien suhteen.

Peruskoulujen puolella tieto- ja viestintätekniikka oli oman väitöskirjatyöni alkuvuosina otettu vähitellen osaksi opetusta, tai ainakin kouluille oli alettu hankkia uutta tekniikkaa. Näin tapahtui esimerkiksi siinä helsinkiläisessä koulussa, jossa toimin opettajana ennen siirtymistäni jatkotutkijaksi. Yhtäkkiä luokassa oli hienot SMART Boardit ja muut välineet, enää tarvitsi opetella käyttämään niitä. Vuonna 2013 aiheesta ilmestyi suomalainen väitöskirja, joka avasi tieto- ja viestintätekniikan käyttöä ja siihen liittyviä näkökulmia niin opettajien kuin oppilaiden osalta. Tämän väitöskirjan yhden keskeisen tuloksen mukaan pedagoginen muutos oppilaitokses- sa ei aina tapahtunut käsi kädessä koulun teknologisen varustelun kanssa.⁴

Samalla tavalla Suomen evankelis-luterilaisten seurakuntien rippikoulutyössä tilanne oli hyvin kirjava aloittaessani väitöskirjan tekemisen. Yksittäisten työntekijöiden henkilökohtainen kiinnostus teknologian käyttöä ja sen hyödyntämistä kohtaan olivat saattaneet johtaa suorastaan ihailtaviin oivalluksiin teknologian hyödyntämisessä rippikoulun opetuksellisissa hetkissä, mutta pääosin todellisuus oli kuitenkin toinen. Sosiaalinen media ja mobiiliteknologiat osana rippikoulutodellisuutta sai osakseen hyvin vaihtelevaa suhtautumista avoimesta epäilystä aina varauksetto- maan innostukseen.

Minut itseni asemoin tuolloin varauksettoman innostuksen lokeroon. Näin so- siaalisen median ja mobiiliteknologioiden käytössä lähinnä vielä piilossa olevia

---

2 Suomen evankelis-luterilainen kirkko.

3 Suuri ihme – rippikoulua etänä.

4 Sipilä 2013.

mahdollisuuksia, jotka vain odottivat löytäjänsä. Mitä enemmän ajattelin asiaa, sitä enemmän sellainen perinteiseksi ajateltu tapa toteuttaa rippikouluja tuntui vanhanaikaiselta, huomattavaa päivitystä vaativalta asialta.

Rippikoulun suosion kannalta tarkasteltuna oma näkemykseni ei ollut kuitenkaan perusteltavissa. Kansainvälisestikin katsottuna rippikoulun suosio Suomessa on aivan poikkeuksellinen, ja eräänlaisena merkittävänä käännekohtana voidaan pitää vuotta 1976. Tuona vuonna rippikoululaisten osuus Suomessa oli ensimmäisen kerran suurempi kuin evankelis-luterilaiseen kirkkoon kuuluvien suomalaisten osuus, ja kehitys on sen jälkeen jatkunut saman suuntaisena.⁵ Myös rippikoulun käyneiden 15-vuotiaiden osuus on ollut laskusuuntainen, mutta lasku on ollut huomattavasti hitaampaa kuin esimerkiksi naapurimaassa Ruotsissa⁶, ja rippikoulun käyneiden osuus on viime vuosikymmenet pysynyt vakaampana kuin evankelis-luterilaiseen kirkkoon kuuluvien osuus.⁷

Uusimman Suomen evankelis-luterilaisen kirkon nelivuotiskertomuksen mukaan vuoden 2019 lopussa kirkkoon kuului 68,7 prosenttia koko maan asukasluvusta⁸ samalla kun rippikouluun osallistui 77 prosenttia kaikista 15-vuotiaista, ja 92 prosenttia kirkkoon kuuluvista 15-vuotiaista.⁹ Tilastojen valossa rippikoulun toteutus ei siis ole ollut sillä tavalla vanhanaikaista tai nuorten mielestä muutoinkaan huonoa, että nuoret olisivat äänestäneet jaloillaan ja jättäisivät osallistumatta rippikouluun.

Omien rippikoulun kehittämistä lähteneiden ajatusten innoittamana lähdin kuitenkin tutkimaan mitä tapahtuu, kun rippikoulun toteuttamiseen tuodaan mukaan mobiililaitteet ja sosiaalinen media osaksi rippikoulun virallista ohjelmaa. Olin mukana havainnoimassa kahta rippikoululeiriä, ja haastattelin leireillä rippikoululaisia, isosia ja ohjaajia. Lisäksi osana väitöskirjaa toteutin määrällisiin menetelmiin pohjautuneen kyselyn.

Ensimmäinen tutkimuksessa mukana ollut rippikoululeiri pidettiin vuonna 2014, ja sieltä mieleen on erityisesti jäänyt erään rippikoululaisen haastatteluvastaus kysymykseen puhelimen sopivuudesta rippikouluohjelmaan: ”No mun mielestä ei niinku sinänsä rippikouluun, koska alun perin kun mä halusin rippikouluun ni mä mietin et mä pääsen jonnekin kunnolla eräjormaillemaan siis.” Ja nyt tämä nuori olikin päätyneet rippikouluuryhmään, jossa puhelimia pyrittiin aivan erityisen kattavasti hyödyntämään koko leiriviikon ajan, ja minä itse kuvittelin olevani tekemässä tutkimusta, jonka lopputulokseksi olin etukäteen ajatellut mobiililaitteiden mahdollisuuksien varauksettoman kehumisen. Tuon ensimmäisen väitöskirjaan liittyneen

5 Innanen, Niemelä & Porkka 2010, 141.

6 Simojoki et al. 2015, 307–308.

7 Niemelä & Porkka 2015, 224.

8 Sohlberg & Ketola 2020, 55.

9 Hytönen 2020, 207.

---

rippikoululeirikokemuksen aikana ymmärsin, että oma etukäteen laadittu hypoteesi tutkimuksen johtopäätöksistä ei tulisi pitämään paikkaansa.

Kokonaisuudessaan nuoret eivät suhtautuneet mobiililaitteiden käyttöön rippikoulun ohjelmassa samalla tavalla jyrkästi, kuin tämä ensimmäinen esimerkkivas-taaja, vaan todellisuudessa suhtautuminen oli lähes kauttaaltaan positiivista. Tästä huolimatta, nuoret eivät vaikuttaneet olevan niinkään motivoituneita käyttämään älypuhelimia osana virallista ohjelmaa, vaan pikemminkin tärkeimmäksi tuntui muodostuvan nuoren omista lähtökohdista tapahtuva puhelimen käyttäminen.

Tuon leiriviikon aikana mobiililaitteiden käyttö ei muodostunut häiritseväksi, eikä työntekijöiden tarvinnut juurikaan huomautella epäsovivasta puhelimen käytöstä, mutta kaikkina mahdollisina hetkinä rippikoululaiset silti mielellään ottivat puhelimen esille palvelemaan heidän omia tarkoitusperiään. Tätä huomiota vahvisti myös isosten haastattelut, joiden perusteella isosten suhtautuminen leirin virallisella tasolla tapahtuvaan mobiiliteknologian käyttöön oli vähintäänkin varauksellista, samalla kun mahdollisuutta käyttää puhelinta omiin tarkoituksiin pidettiin tärkeänä. Tämä ensimmäinen kosketus rippikoululeiriin tutkijana toi esille myös näkökulman uudenlaisen pedagogisen ymmärryksen tärkeydestä. Mobiililaitteet itsessään eivät vaikuttaneet tuovan lisäarvoa leirikokemukseen, eikä leirillä tapahtunut mobiililaitteiden hyödyntäminen ollut erityisen innovatiivista. Täten, leiriltä syntynyt kokemus toi ensimmäisen kerran esille myös kysymyksiä mobiililaitteiden tosiasiallisesta hyödystä rippileirikokemuksessa, ja oma tutkimushypoteesini joutui todella koetukselle.

Toinen tutkimuksessa mukana ollut rippikoululeiri vuonna 2015 vahvisti ensimmäiseltä rippikoululeiriltä saatuja kokemuksia. Haastattelujen perusteella mobiililaitteet olivat tärkeä osa nuoren henkilökohtaista elämää hyvin monella tasolla, kuten yksi isosista kommentoi: ”just jos on niinku tylsää eikä haluu näyttää niinku kauheen lonerilta ja sellaselta jossain nurkassa, ni sit jos on kännykkä ni sit ei näytä sellaselle, sellaselle jolla ei oo ketään kaveria, vaan näyttää sillee niinku jolla olis oikeesti jotain elämää.” Tämä havainto on myös linjassa nuorten mobiiliteknologian käyttöä selvittäneissä kansallisissa tutkimuksissa, joissa käy esimerkiksi ilmi sosiaalisen median merkittävä rooli nuorten välisessä yhteydenpidossa, verrattuna myös kasvokkain tapahtuviin kohtaamisiin.¹⁰

Edellisen rippikoululeirikokemuksen tavoin nuoret eivät osoittaneet mitään aivan erityistä innostusta mobiiliteknologian käyttöön osana virallista ohjelmaa myöskään tällä toisella tutkimuskierroksella. Lisäksi tämä toinenkin rippikoululeirikokemus antoi perusteita pohtia mobiililaitteiden hyödyntämisen pedagogista näkökulmaa. Tätä tutkin muun muassa Jonassenin *mielekkään oppimisen kriteerien* avulla.

---

10 Merikivi et al 2016, 17–50; Noppari 2014.

Mobiiliteknologian tuominen osaksi rippikouluopetusta vaatii tutkimuksen kohteena olleiden rippikoululeirien perusteella täysin uudenlaista pedagogista ajattelua ja innovatiivista lähestymistapaa uuden työskentelyvälineen kanssa. Tutkimuksessa esimerkiksi rippikoulutyöskentelyn opettajajohtoisuus nousi kuitenkin esille, eikä mobiililaitteiden tuominen osaksi rippikouluohjelmaa itsessään täytä vielä nuoriläh- töisen opetuksen kriteerejä.

Väitöstutkimukseni sisältää myös muusta tutkimuksesta hieman irrallisen kokoi- naisuuden, määrällisin menetelmin toteutetun tutkimuksen. Kyselylomakkeella ke- rätty tutkimus kokosi yhteen 466 rippikoulunuoren vastaukset heidän sosiaalisen median käytöstä, kokemuksista yhteenkuuluvuudentunteesta ja omasta kotiseura- kunnasta. Aineistosta saadut tutkimustulokset vahvistivat laadullisen tutkimuksen kautta saatuja tuloksia siitä, miten tärkeässä roolissa sosiaalisen median sovel- lukset ovat nuoren elämässä. Tulokset nuorten kokemuksista omasta kotiseura- kunnasta olivat linjassa kansainvälisten rippikoulututkimusten kanssa¹¹; huolimatta rippikoulun suosiesta, nuorten kiinnittyminen omaan seurakuntaan ennen rippikou- luaikaa oli vähäistä.

Määrällisesti toteutetun tutkimuksen yksittäiset analyysitulokset olivat täten kaikkienensa hyvin linjassa aiheisiin liittyvien muiden tutkimusten kanssa. Tutkimuk- sen erityinen mielenkiinto nousikin esille, kun näitä analyysejä yhdistettiin toisiinsa. Toisessa päässä janaa voidaan ajatella olevan aktiiviset nuoret, jotka käyttävät sosiaalista mediaa monipuolisesti, jotka kykenevät määrittelemään kokemuksensa yhteisöllisyydestä, ja joille seurakuntayhteyskään ei ole aivan vierasta. Toisessa päässä janaa ovat ne rippikoululaiset, jotka eivät koe sosiaalisen median mahdolli- suuksia omakseen, joille yhteisöllisyys näyttäytyy hankalasti ymmärrettävänä, ja joille kotiseurakunta on vieras todellisuus. Määrällinen tutkimus itsessään ei anna suoraan syitä esimerkiksi sille, miksi sosiaalinen media ei tunnu nuorelle mahdolli- selta toimintaympäristöltä, mutta muut aiheeseen liittyvät tutkimukset tarjoavat tä- hän joitain näkökulmia, esimerkiksi nuorten yksinäisyyteen ja kiusaamiskokemuks- siin liittyvät tutkimukset¹², joita väitöskirjassanikin lyhyesti sivusin.

Tätä määrällisesti toteutettua tutkimusta ei voi sellaisenaan yleistää koske- maan koko Suomea, mutta tutkimus tarjoaa siitä huolimatta tärkeitä näkökulmia laajemminkin perspektiivissä. Nuoret ovat hyvin heterogeeninen joukko, ja rippi- kouluun osallistuu joka vuosi nuoria, jotka sijoittavat itsensä kuvatun janan eri päi- hin. Millä tavalla tämä otetaan huomioon rippikoulutyötä suunniteltaessa, esimer- kiksi mobiiliteknologioiden hyödyntämisen näkökulmasta?

Mitä nämä kaikki väitöskirjaan sisältyvät yksittäiset tutkimukset sitten kertovat? Olen tarkastellut yksittäisten tutkimusartikkeleiden tuloksia pohtimalla erikseen

---

11 Niemelä & Porkka 2015, 225–227.

12 Junttila 2015; Junttila 2010.

---

niiden pedagogista ja yhteisöllisyyden ulottuvuuden näkökulmia, vaikkakin nämä näkökulmat limittyvät vahvasti myös toisiinsa. Tutkimustulosten tarkastelussa kontekstina on ollut ymmärrys rippikoulusta liminaalitulana, jolloin rippikoulu ymmärretään erityisenä aikaan ja paikkaan rajattuna tilana, jossa sosiaalinen koodisto alkaa muovautua yhteiskunnan totutuista rakenteista poikkeavalla tavalla, ja esimerkiksi sukupuoliroolit saattavat sekoittua. Tästä rippikoulututkija Jarmo Kokkonen on kirjoittanut enemmän omassa vuonna 2016 ilmestyneessä väitöskirjassaan.¹³

Vaikka hyvin varhaisessa vaiheessa jouduin luopumaan tutkimukselle asettamastani hypoteesista, on silti selvää, että mobiiliteknologiat osana rippikoulun virallista ohjelmaa tarjoaa suuren määrän uudenlaisia mahdollisuuksia toteuttaa rippikoulun opetuksellisia hetkiä. Tästä erityisen hyvänä osoituksena ovat kaikki tämän vuoden kevään ja kesän innovaatiot, kun ympäri Suomen seurakuntia jouduttiin miettimään rippikoulun toteuttamista ainakin osittain etänä. Mobiiliteknologian käyttö vaatii kuitenkin uudenlaista pedagogista ymmärrystä ja osaamista, ja erityisesti sen hahmottamisessa, miten eri teknologiset alustat voisivat toimia rippikoulussa erittäin tärkeänä pidetyn yhteisöllisyyden kokemuksen vahvistajana, sen murtamisen sijasta.

Tutkituissa rippikouluissa mobiililaitteita käytettiin usein itsenäisesti ilman yhteisöllisyyttä tukevia mahdollisuuksia, ja nuorille mobiiliteknologian käyttö vaikutti palvelevan ensisijaisesti heidän omia tarpeitaan. Rippikouluryhmän jäsenet olivat halutessaan lähes jatkuvassa vuorovaikutuksessa rippikoulun ulkopuolisen todellisuuden kanssa, koska tälle luotiin hyvät toimintaedellytykset samalla kun rippikouluryhmän sisäistä yhteisöllisyyden kokemusta ei erityisen merkittävällä tavalla onnistuttu vahvistamaan mobiililaitteiden ja sosiaalisen median alustojen avulla. Tämän seurauksena rippikouluryhmä ei muodostunutkaan enää omaksi erilliseksi todellisuudekseen erotuksena muusta maailmasta, ja se saattoi vaikuttaa liminaalitulana toteutumiseen.

Mutta, elämme siis joka tapauksessa maailmassa, jossa mobiililaitteiden sivuttaminen rippikoulutodellisuudesta olisi pään työntämistä pensaaseen. Yhtä kaukana todellisuudesta olisi palata johonkin sellaiseen aikaan, jossa mobiililaitteita ei esimerkiksi saisi tuoda mukaan rippikoulun leirijaksolle. Väitöskirjan tulokset antavat kuitenkin aihetta pohtia, soveltuvatko mobiililaitteet kaikkeen rippikoulussa tapahtuvaan viralliseen ohjelmaan. Samalla tulokset kannustavat kehittämään mobiiliteknologiapohjaista rippikoulupedagogiikkaa innovatiivisella otteella verkkopedagogiikkaa hyödyntäen. Tällöin kehittämisen lähtökohdaksi valittaisiinkin uuden teknologian tuomat mahdollisuudet sen sijaan, että mobiiliteknologiaa pyritäisiin sovittamaan jo olemassa oleviin rippikoulun toteuttamista koskeviin suunnitelmiin.

---

13 Kokkonen 2016.

Lisäksi monet onnistumisen kokemukset etänä toteutetuista rippikouluista tai sen osista erityisesti nyt kuluneen vuoden aikana antavat ymmärrystä sille, että mobiiliteknologioilla on merkittävä mahdollisuus asettua osaksi nykyhetken ja tulevaisuuden rippikoululeirien toteutuksia, ja aivan erityisesti muun kuin varsinaisen rippikoulun leirijakson toteutuksessa.

Tätä suunnittelu- ja kehittämistyötä ei voi tehdä vain aikuisten työntekijöiden kesken, vaan mukaan tarvitaan myös rippikoululaisia ja isosia. Nuorilla itsellään on se paras osaaminen ja tieto mobiilisovelluksista, jotka palvelisivat parhaalla tavalla juuri heidän rippikoulun suorittamista. Tähän uusin rippikoulusuunnitelma *Suuri ihme* myös hyvin selkeästi kannustaa.¹⁴

Väitöskirja

Eveliina Ojala (2020). *The sense of community, mobile devices and social media in Finnish Lutheran confirmation preparation – the challenges when perceiving confirmation camp as liminal space. Publications of the University of Eastern Finland Dissertations in Education, Humanities, and Theology No 160. Joensuu/Kuopio: University of Eastern Finland. <https://erepo.uef.fi/handle/123456789/23621>*

Lähteet ja kirjallisuus

Hytönen, Maarit (2020). Kristillisen perinteen välittyminen. Hanna Salomäki, Maarit Hytönen, Kimmo Ketola, Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg. *Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134, 181–218.

Innanen, Tapani, Kati Niemelä & Jouko Porkka (2010). Confirmation Work in Finland. Friedrich Schweitzer, Wolfgang Ilg & Henrik Simojoki. *Confirmation Work in Europe. Empirical Results, Experiences and Challenges. A Comparative Study in Seven Countries*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 139–161.

Junttila, Niina (2015). Kavereita nolla – Lasten ja nuorten yksinäisyys. Helsinki: Tammi.

Junttila, Niina (2010). Social competence and loneliness during the school years – issues in assessment, interrelations and intergenerational transmission. PhD Diss. Turun yliopisto.

Kokkonen, Jarmo (2016). *Sukupuoli ja yhteisöllisyys rippikoulun rituaaleissa*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto. Tampere: Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 123.

Merikivi, Jani, Sami Myllyniemi & Mikko Salasuo (toim.) (2016). *Media hanskassa – Lasten ja nuorten vapaa-aikatutkimus 2016 mediasta ja liikunnasta*. Opetus- ja kulttuuriministeriö, Valtion liikuntaneuvosto, Nuorisosaian neuvottelukunta, Nuorisotutkimusverkosto. https://www.nuorisotutkimusseura.fi/images/julkaisuja/media_hanskassa.pdf

14 Suuri ihme – Rippikoulusuunnitelma 2017.

Niemelä, Kati & Jouko Porkka (2015). Confirmation Work in Finland. Friedrich Schweitzer, Kati Niemelä, Thomas Schlag & Henrik Simojoki. *Youth, Religion and Confirmation Work in Europe*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 223–233.

Noppiari, Elina (2014). *Mobiilimuksut. Lasten ja nuorten mediaympäristön muutos*, osa 3. Tampere: Tampere University Press, Research Department of Journalism. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-44-9483-3>

Simojoki, Henrik, Friedrich Schweitzer, Thomas Schlag & Kati Niemelä (2015). Summary of the Results – Perspectives and Challenges for the Future. Friedrich Schweitzer, Kati Niemelä, Thomas Schlag & Henrik Simojoki. *Youth, Religion and Confirmation Work in Europe*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 294–315.

Sipilä, Keijo (2013). *No Pain, No Gain? Educational Use of ICT in Teaching, Studying and Learning Processes: Teachers' and Students' Views*. Väitöskirja. University of Lapland.

Sohlberg Jussi, Kimmo Ketola (2020). Uskonnolliset yhteisöt Suomessa. Hanna

Salomäki, Maarit Hytönen, Kimmo Ketola, Veli-Matti Salminen & Jussi Sohlberg. *Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134, 45–66.

Suomen evankelis-luterilainen kirkko. Etäopetuksen materiaalia rippikouluun. <https://evl.fi/plus/seurakuntaelama/kasvatus/rippikoulu/etaopetuksen-materiaalia> (luettu 18.10.2020)

Suuri Ihme – Rippikouluuunnitelma 2017. Helsinki: Suomen ev.lut. kirkon julkaisuja 60, Kirkko ja toiminta, Kirkkohallitus, 2017.

Suuri ihme – rippikoulua etänä. <https://evl.fi/documents/1327140/39461555/Suuri+ihme+-+rippikoulu+et%C3%A4n%C3%A4.pdf/716e6ee7-7b2a-1a28-f7cf-45c844c6b-45f?t=1585983465076> (luettu 18.10.2020)

Valtioneuvosto. Hallitus on todennut yhteistoiminnassa tasavallan presidentin kanssa Suomen olevan poikkeusoloissa koronaviirustilanteen vuoksi (16.3.2020). <https://valtioneuvosto.fi/-/10616/hallitus-totesi-suomen-olevan-poikkeusoloissa-koronaviirustilanteen-vuoksi> (luettu 18.10.2020).